

Schriftcitaten en schriftuurlijke reminiscenties in de stichtingsoorkonde van Berne

Een bijdrage tot het verstaan van de tekst

SUMMARIUM

*Agitur de usu Sacrae Scripturae in charta, quae memoriae prodit
foundationem abbatiae Bernensis (1134).*

*In parte priore huius disputationis enumerantur variae citationes et
reminiscentiae. In parte secunda imagines ductae ex tabernaculo
foederis in deserto (Ex 25-26) et ex cedris Libani, ubi passeress
nidificant (Ps 103,16-17), fusius tractantur, ratione habita exege-
seos mediaevalis. Textibus chartae, in partibus quae vocantur arenga
et narratio, subesse videntur opera Ruperti Tutiensis, praesertim
eius Commentaria in Canticum Canticorum, lib. IV (CC CM XXVI,
88-89).*

De bedoeling van dit artikel is te beschrijven welke passages uit de Bijbel de achtergrond vormen van de oorkonde waarin de stichting van de Abdij van Berne verteld wordt (1134) en hoe deze passages daarin functioneren. Het kan dan gaan over letterlijke of bijna letterlijke aanhalingen (citaten) of min of meer door Schriftteksten ingegeven formuleringen (reminiscenties)¹).

Het eerste deel van het artikel geeft een opsomming van citaten en reminiscenties in de volgorde van de tekst van de oorkonde. Hierbij worden enige opmerkingen bij deze teksten gemaakt waar ik verder niet meer op terugkom. Daarna worden enkele teksten en beelden ruimer behandeld in het kader van bijbelgebruik en bijbeluitleg in de middeleeuwen. Tenslotte doe ik een poging om de herkomst van de voornaamste delen van de oorkonde aan te wijzen.

¹) De verwijzingen naar hoofdstukken en verzen van de bijbel zijn volgens de telling van de Vulgata. Bij de psalmen staat minstens de eerste keer het cijfer van de hebreeuwse tekst (en van de moderne vertalingen) tussen haakjes toegevoegd.

CITATEN EN REMINISCENTIES IN DE VOLGORDE VAN DE OORKONDE

Invocatio

De invocatio van onze oorkonde is kort: *In nomine Domini. Amen*. De betekenis lijkt duidelijk, maar een vraag blijft: wie is voor de auteur van de oorkonde «de Heer»? In de oorkonden van bisschop Andreas van Utrecht²⁾ worden meerdere formules gebruikt voor de invocatio: *In nomine sancte et individue Trinitatis*, *In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti*, *In nomine Dei mei*, *In nomine Domini Jesu*. Bij de kortste formule, *In nomine Domini*, kan de schrijver zowel God (= de Drieëne God), God de Vader (= de Heer in het Oude Testament en op veel plaatsen in het Nieuwe Testament) als de Heer Jezus Christus in gedachte hebben. In het eerste geval is het een niet-letterlijk citaat naar Mt 28,19. In het tweede geval is het een letterlijk citaat uit het Oude Testament, b.v. uit Ps 117 (118), 10.11.12; 123 (124), 8. In het laatste geval is het een letterlijk citaat uit het Nieuwe Testament, b.v. Hand 5,40.41 (vgl. Fil 2,10). Rechtstreeks zal de formule aan de liturgie ontleend zijn.

Intitulatio en devotio

De zgn. devotie-formule in de oorkonden drukt een gevoel van onwaardigheid van de kerkelijke (of burgerlijke) functionaris uit: het is niet zijn eigen verdienste, maar Gods genade, uitverkiezing, barmhartigheid, waaraan hij zijn functie dankt. Er zijn zeer korte formules, b.v. *Andreas, Dei gratia minister ecclesie Traiectensis*³⁾ of *Traiectensis ecclesie pontifex humillimus*⁴⁾. Het zegel bij onze oorkonde heeft als randschrift: *Andreas Dei gratia Traiectensis episcopus*. In de oorkonde zelf is de formule een letterlijk citaat uit Rom 4,17, van welk vers slechts een klein deel wordt overgenomen: *Ego Andreas, misericordia Dei qua vocat ea que non sunt ecclesie Traiectensis episcopus*. In een tweetal oorkonden van Andreas is het citaat ruimer: ... *per misericordiam tamen Eius qui vocat que non sunt, tamquam ea que sunt*⁵⁾. In Rom 4,17 vergelijkt Paulus de

²⁾ S. MULLER en A.C. BOUMAN, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, Deel I, Utrecht 1920, nr. 327 tot nr. 378. Voor de tekst van oorkonde, zie het artikel van dr. H.P.H. CAMPS in dit nummer van Anal. Praem.

³⁾ MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 374.

⁴⁾ MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 336.

⁵⁾ MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 341 en nr. 351. A.C. BOUMAN, *Over de oudste oorkonden voor de abdij van Mariënweerd*, in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* V^e reeks, deel VII, blz. 280 vv noemt beide oorkonden verdacht. Hij noemt de inleidingsformules overigens wel «afkomstig uit de bisschoppelijke kanselarij van Utrecht».

geboorte van Isaäk uit de dorre schoot van Sara met een schepping Gods, die door zijn woord in den beginne alles tot het bestaan heeft geroepen. Bij deze verwijzing naar de schepping past echter niet het goddelijk attriboot barmhartigheid (*misericordia Dei qua vocat*), men zou eer Gods almacht verwachten: de barmhartigheid heeft betrekking op het reeds bestaande. Daarom denk ik aan de combinatie met een andere tekst, 1 Kor 1,27-28, waar sprake is van Gods uitverkiezing (synoniem met roeping), die daar betrekking heeft op het zwakke en onbeduidende, op *ea quae non sunt, ut ea quae sunt destrueret*. Aan dit vers is de devotieformule van bisschop Godfried van Utrecht (1156) ontleend: ... *ego Godefridus, illius vocatione, qui infirma mundi vocat ut confundat fortia, Traiectensis ecclesie pontifex humillimus*⁶⁾, waarin merkwaardigerwijze het *elegit* van de Vulgata vervangen wordt door *vocat*. Een van de voorgangers van Andreas, Wilhelmus, noemt zich (1063): *sancte Traiectensis ecclesie licet indigne vocatus episcopus*⁷⁾. Hoe dan ook, ik meen dat onze tekst niet vertaald moet worden met «door de barmhartigheid van God, waardoor Hij (scheppend) in het bestaan roept wat niet is, maar met «... waardoor Hij (uitverkiezend tot het ambt) roept wat niets is (= het geringe).

Arenga

In zijn studie over de oorkonden van de bisschoppen van Basel in de 13e eeuw verdeelt A. Gössi⁸⁾ de arenga's in drie groepen:

- 1) Pflichtarenga — Hierin staan de plichten van bisschoppen, onder meer de zorg voor kloosters.
- 2) Lohnarenga — Als drijfveer voor het goede werk, dat in de oorkonde beschreven wordt, noemt de arenga het verwerven van b.v. de eeuwige zaligheid.
- 3) Verbriefungsarenga — De geldigheid van rechtshandelingen wordt verzekerd door ze in een oorkonde vast te leggen. Dit wordt vermeld. Het merkwaardige van onze arenga is dat het subject van de «Plicht» leken zijn, *pietas fidelium*, en hún plicht is *invigilare*.

De bijbelse *pietas*⁹⁾ is vaak verbonden met daadkracht, goede wer-

⁶⁾ MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 416.

⁷⁾ MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 225.

⁸⁾ A. GÖSSI, *Das Urkundenwesen der Bischöfe von Basel im XIII. Jht. (1216-1274)* = Quellen und Forschungen zur Basler Geschichte 5, Basel 1974, p. 119-128.

⁹⁾ Voor *pietas* in de keizerlijke en kerkelijke oorkonden, zie H. FICHTEAU, *Arenga; Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln* = Mitteilungen des Institutes

ken¹⁰). Voorwerp van de *pietas* is niet alleen God, maar ook de mensen: *pietas* is door godsdienstige motieven ingegeven zorgzame liefde. Dat zal ook hier de betekenis zijn.

Invigilare is in de oorkonden een van de taken van wereldlijke heersers en van bisschoppen. In aansluiting bij de bijbelse gedachte dat alle mensen verantwoordelijk zijn voor elkaar, wordt het hier gezien als een taak van de gelovigen in het algemeen¹¹). *Studium* en *sollicitudo*¹²) worden hierbij ook gezien als houdingen van alle gelovigen. Mogelijk is echter ook dat met de *fideles* hier niet alle gelovigen bedoeld zijn, maar de bezitters van goederen.

Deze zorg geldt hier de religieuzen. Zij worden aangeduid als *qui sibi nichil reliquerunt, ut nudi sequerentur nudum Ihesum*. De achtergrond hiervan is Mt 19,27 en parallellen. Het *nudus nudum Jesum sequi* wijst naar de vrijwillige armoede van Jezus¹³). De formulering gaat terug op Hieronymus¹⁴). G. Constable¹⁵) heeft aangetoond dat teksten met *pauper, humilis, egenus* verwisselbaar zijn met *nudus nudum Jesum sequi*. Dat deze formules in verschillende vormen voorkomen in de kring van St. Norbertus en zijn volgelingen is genoegzaam bekend¹⁶).

De bouw van de tabernakeltent in de woestijn (Ex 25-26 de opdracht door God aan Mozes, Ex 36-40 de uitvoering) wordt in onze arenga toegepast op de stichting van een klooster. Opvallend is in deze passage het gebruik van de werkwoorden. Het «weten» van de zorgzame gelovigen is tegenwoordige tijd (perfectum met praesens betekenis, *novit*), het leggen van de dekkleden op de tabernakel is verleden tijd (*superposuit*), het doel daarvan, de sfeer binnen de tent, is weer tegen-

für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 18, Graz 1957, p. 38-40. Voorts: Th. ULRICH, *Pietas (pius) als politischer Begriff im römischen Staate*, 1930. W. DÜRIG, *Pietas liturgica; Studien zur Frömmigkeitsbegriff und zur Gottesvorstellung der abendländischen Liturgie*, Regensburg 1958.

¹⁰) Vgl. Eccli 44,10; 1 Tim 2,10; 6,11; 2 Pt 1,7.

¹¹) Vgl. Ez 3,17; Gn 4,9-10.

¹²) Vgl. 2 Kor 11,28.

¹³) Mt 8,20; Lk 9,58; 2 Kor 8,9.

¹⁴) Ep. 125 Ad Rusticum monachum. Hij besluit zijn brief met de aansporing: *Nudum Christum nudus sequere*.

¹⁵) Voor de stand van het onderzoek en de literatuur over dit onderwerp, zie G. CONSTABLE, *Nudus nudum Christum sequi and parallel formulas in the XIIth century; A supplementary dossier*, in: *Continuity and discontinuity in Church history. Essays presented to George Hunston Williams*, ed. by F.F. Church and T. George (= *Studies in the Christian Thought*, vol. 19), Leiden 1979, p. 83-91.

¹⁶) F. PETIT, *La Réforme des prêtres au moyen âge; pauvreté et vie commune*, Paris [1968].

woordige tijd, of toekomstige tijd, maar dan gezien vanuit het heden (resp. *resplendeat, diffundat*). De historische bouw van de tent in de woestijn ligt in het verleden, de kennis hiervan bij de gelovigen en hun bedoeling ermee ligt in het heden. Dit ineenvloeien van beeld (de geschiedenis van de bouw in de woestijn) en de werkelijkheid (de kloosterstichting nu) is kenmerkend voor de exegese van die tijd.

Voor *lumen honeste vite* zie Mt 5,14-16; Mk 4,21; Lk 8,16; 11,33.

Narratio

Het volgende onderdeel van de oorkonde vertelt hoe het tot nu toe feitelijk gegaan is. De bisschop begint met mee te delen dat hij het persoonlijk van harte eens is met het in de arenga verkondigde principe: de zorg die gelovigen moeten hebben voor de kloosterlingen. De oorkonde die hij hierbij uitvaardigt, is daarvan een teken: *Et nos igitur, hoc pro posse nostro emulantes, presenti scripto edicimus ...* Het bijbelse *aemulari* (en zijn derivata) heeft de betekenis van wedijver, naijver, maar het betekent ook in het algemeen: nastreven, je best doen¹⁷). Er zal hier geen sprake zijn van een kerkelijk leider die in bezorgdheid (vgl. boven *sollicitudo*) gewone gelovigen wil overtreffen, omdat dit zijn speciale plicht zou zijn. De betekenis ervan is eer: En wij van onze kant ditzelfde naar vermogen nastrevend, verklaren bij dit geschrift ...

Folkoldus en Bescela hebben hun goederen door de handen van de bisschop overgedragen aan de abt van Mariënweerd. Ze hebben dit gedaan, *inspiratione Dei sane intelligentes ...* Het bijbelse *intelligere* is vaak: inzicht hebben in Gods plan. De *inspiratio Dei* geeft deze *intelligentia*¹⁸). Wat dit echtpaar heeft «ingezien» is: *cedros Libani, quas plantavit Dominus, nidum debere passeribus*. Dit komt uit Ps 103 (104), 16-17; vgl. Ps 83 (84), 4. Op deze passage kom ik onder terug.

De kloosterlingen die de abt van Mariënweerd met de nieuwe abt naar Berne stuurt, heten *conservi* en *commilitones*. Ze zijn allen, de abt en zijn medebroeders, dienaren van dezelfde Meester (vgl. Mt 23,8; Kol 1,7; 4,7;

¹⁷) Gal 4,18; 1 Kor 12,31; 14,1. Honorius Augustodunensis, In Cant. 8,7, PL 172,481: *Aemulari enim est bonos imitari vel malis indignari vel melioribus invidere*. Voor het eerste verwijst hij naar 1 Kor 12,31.

¹⁸) Zie Ps 2,9; 106(107) 43; Hos 14,10; Sap 3,9; Ef 5,17; Apok 17,17; Job 32,8. In een oorkonde van koning Hendrik IV staat de zinsnede: ... *quae sint iusta ac Deo placita intelligentes ...* (1083), L. SLOET, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen* (tot 1288), 2 delen, Den Haag 1872, Nr. 189.

Apok 6,11), soldaten van dezelfde Heer (vgl. Fil 2,25; 4,3; 2 Tim 2,3; Filem 2; Ef 6,10-17). De termen *servi Dei* en *milites Christi* zijn in hun ontwikkeling van het Nieuwe Testament tot in de middeleeuwen bestudeerd door L. Lorié¹⁹⁾ en door C. Erdmann²⁰⁾. Voor Paulus en de oudste christenen was iedere christen een *miles Christi* en *servus Dei*. In de tijd van de martelaren werd de term *miles Christi* voornamelijk gereserveerd voor de *martyres* en de *confessores*, d.i. degenen die feitelijk gemarteld waren of die gevangen waren genomen en voor de rechter getuigd hadden. In de tijd na de vervolgingen werd de benaming bijzonder gebruikt voor kloosterlingen. In de middeleeuwen vormde de zielzorgclerus de *militia Christi*, die — net als het leger van de vorsten — door de leken financieel gesteund moest worden. Voor de leken was dit een kans om hun aandeel in de apostolische taak van de kerk te vervullen²¹⁾. In de tijd van de kruistochten wordt de gewapende strijd voor de kerk *militia Christi*. Het gebruik van het woord in geestelijke zin blijft daarnaast doorgaan²²⁾. In de stichtingsoorkonde van Arnstein (1146) heet het klooster *tabernaculum militiae Dei*²³⁾.

Dispositio

In dit deel van de oorkonde, dat begint met *Nos item*, komen nauwelijks reminiscenties aan de Schrift voor. Voor de gebeden voor de bisschop (*orationes*) en de kinderlijke gehoorzaamheid (*obedientia filialis*) kan men verwijzen naar 1 Tim 2,1 en Hebr 3,7. De ziekenzalving (*inunctio infirmorum*) komt als sacrament uit de liturgie van de kerk. Zij heeft haar grond in Jak 5,14.

EXODUS 25-26 EN PSALM 103(104) NADER BESCHOUWD

Algemeen

In de geschiedenis van de Schriftuitleg kennen we — afgezien van

¹⁹⁾ L.Th.A. LORIÉ, *Spiritual Terminology in the Latin Translation of the Vita Antonii*, Nijmegen 1955.

²⁰⁾ C. ERDMANN, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens* (= Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte 6), Stuttgart 1955².

²¹⁾ W. BEINERT, *Die Kirche — Gottes Heil in der Welt; Die Lehre von der Kirche nach den Schriften des Rupert von Deutz, Honorius Augustodunensis und Gerho von Reichersberg; Ein Beitrag zur Ekklesiologie des XII. Jhts.* (= Beitr. z. Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters, NF 13), Münster 1973.

²²⁾ ERDMANN, o.c. p. 185-187.

²³⁾ C.L. HUGO, *Sacri et canonici ordinis Praemonstratensis annales*, I, Nancy 1734, kol. CXXI.

moderne ontwikkelingen — binnen het christendom traditioneel een drie- of viervoudige Schriftzin. De laatste is de meest bekende, samengevat in een rijm (waarvan de oudste tekst uit de 13e eeuw is):

Littera gesta docet, quid credas allegoria,
Moralis quid agas, quo tendas anagogia²⁴).

In de 12e eeuw is een drievoudige Schriftzin gebruikelijk. Richard van St. Victor vat die helder samen:

Tractat de materia sua triplici modo divina Scriptura, secundum historiam, secundum allegoriam, et secundum tropologiam.
Historia est rerum gestarum narratio, quae in prima significatione litterae continetur.

Allegoria est, cum per id quod factum dicitur, aliud factum sive in praeterito, sive in praesenti, sive in futuro significatur.

Tropologia est, cum per id quod legimus, quid nobis sit faciendum agnoscimus;

et in hoc valde excellentior est divina Scriptura scientia saeculi, quod in ea non solum voces sed et res significativae sunt²⁵).

De drie zinnen, ook drie vormen van Schriftgebruik liggen in elkaars verlengde. Wie met de letterlijke zin (*historia*) bezig is, bewondert de plannen en daden Gods, hoe juist en gerecht die zijn. Wie naar de allegorische zin (*allegoria*) doorstoot, ziet hoe door een wonderlijke beschikking van de voorzienigheid datgene wat in de Schrift als feit verteld wordt, naar iets anders wijst, dat in het verleden, het heden of de toekomst kan liggen. Wie nagaat wat dit voor zijn eigen handelen kan betekenen, dient te betekenen, plukt via de *tropologia* de vrucht van de tekst: hij vindt lering, aanmoediging, troost; zijn geest wordt verlicht om de deugd te begrijpen, zijn hart gesterkt om de weg van de deugd te gaan²⁶).

Uit de beschrijvingen zelf van de verschillende Schriftzinnen is duidelijk dat de auteurs de letterlijke zin ondergeschikt achten aan de geestelijke, die allegorie en tropologie (eventueel ook anagogie) omvat. Wel blijft de letterlijke zin als regel fundament voor de beide andere²⁷).

²⁴) Met een variant voor *quo tendas*: *quid speres*, geciteerd in prologen van Nicolaus de Lira († 1349), in de uitgave van de werken van Walafrid Strabo, PL 113, kol. 28, 33, 38.

²⁵) Richard van St. Victor, *Liber exceptionum* 2,3, PL 177,205.

²⁶) Hugo van St. Victor, *De Meditatione* 3, ed. R. BARON, *Hugues de Saint-Victor, Six opusculs spirituels*, Paris 1969 (= *Sources Chrétiennes* 155) p. 48.

²⁷) Zie met name over Rupert van Deutz als exegeet: C. SPICQ, *Esquisse d'une histoire de l'exégèse latine au moyen âge*, Paris 1944, p. 114-117. Rupert had een grote kennis van de

De wijze waarop de Schriftteksten in een bepaalde tijd verstaan worden, is uiteraard bepalend voor het gebruik dat men ervan maakt. Om de bedoeling van de auteur(s) van onze oorkonde te achterhalen, is het noodzakelijk de uitleg en de toepassing van de onderhavige bijbel-passages in de 11e-12e eeuw te kennen.

Van de termen waar het in deze studie over gaat, vertonen met name *tabernaculum*, *cedrus* en *passer* een veelheid van toegepaste betekenissen.

Voor *tabernaculum*, heiligdom in de woestijn en woontent, geeft Hrabanus Maurus²⁸) de volgende spirituele betekenissen, mede afhankelijk van de kontekst (de letterlijke zin): hemels vaderland, Ps 14(15),1; mensheid van Christus, Ps 18(19),6; de Maagd Maria, Ps 45(46),5; de Kerk, Apok 21,3; het lichaam van de mens, 2 Pt 1,13; de geest van de mens, Job 29,4; het geluk op aarde, Job 8,22; de heilige engelen, Ps 83(84),2; de heiligen van het Oude Verbond, Nu 24,5; de heidenen, Job 39,9; de zonden van de verdoemden, Ps 68(69),26.

De *cedrus* kan voor Hrabanus de godheid zijn, Christus, de Kerk²⁹). Bruno van Würzburg en Bernard van Clairvaux zien in de ceders de engelen³⁰). Hildebertus en Garnerus zien in de altijd groene ceder de hoop, de hemelse heerlijkheid, de mens die in Gods liefde gevestigd geen bederf kent, maar óók de trotse macht van de slechten³¹). De mus (*passer*) is bij Hrabanus³²), weer afhankelijk van de kontekst: Christus, Ps 101(102),8; de heilige, Ps 83(84), 4; de bekeerling, ontsnapt aan de strik, Ps 123(124),7; de onstandvastige, Ps 10(11),1; de nederigen die nestelen in de ceder, d.i. hun hoop stellen op Christus, Ps 103(104),17; de mens bestaande uit ziel en lichaam, de twee mussen van Lev 14,49. Rupert van Deutz verstaat deze twee mussen uit Leviticus van Christus

letterlijke zin, maar het gaat hem wezenlijk om de diepere zin: *Litteram cursim uellicabimus, et quae intrinsecus condita sunt mysteria Christi Filii Dei diligenter pro posse ipso adiuuante proferre fide integra conabimur*. De Sancta Trinitate X — In Exodum I, 1, CC CM XXII, Vgl. De S. Trin. XIV — In Lev I, 1, CC CM XXII, 801.

²⁸) *Allegoriae in uniuersam Scripturam*, PL 112,849-850. Volgens A. Vaccari is dit werk niet van Hrabanus (9e eeuw) maar uit de tweede helft van de 12e eeuw, misschien van Adam Praemonstratensis, zie *Biblica* 18 (1937) p. 456-457. Het werk is zo gestoeld op uitleggingen uit de tijd van de vaders en de vroege middeleeuwen, dat een exacte datering ervan voor ons doel niet wezenlijk is.

²⁹) PL 112, 891; 111, 517. Ook bij Hugo van St. Victor (of Hugo van Fouillooy) is de ceder Christus, PL 177,26. Vgl. ook de kerstsequentie *Laetabundus*.

³⁰) PL 142,161 en PL 184,430.

³¹) PL 171, 1267; PL 193, 334-335.

³²) PL 112, 1022-1023.

naar zijn godheid en mensheid³³). Hugo van St. Victor (of Hugo van Fouillo?) voegt er nog de predikers en kloosterlingen aan toe³⁴). Ook Rupert hanteert deze uitleg³⁵). Hierbij valt nog op te merken dat de griekse en de latijnse vertaling de soortnaam mus kiezen op een aantal plaatsen waar het hebreuws woorden heeft die vogel in het algemeen betekenen. Zo zijn het in Ps 103,17 in het hebreuws (vanuit de ornithologie gezien terecht) geen «mussen» die nestelen in de ceders, maar «vogels».

Het plan van de tabernakeltent in Exodus 25-26

Er zijn uit de christelijke oudheid en uit de middeleeuwen een groot aantal commentaren en preken op het boek Exodus of delen ervan overgeleverd. De voornaamste, ongeveer uit de tijd van onze oorkonde, zijn: Bruno van Asti, *Expositio in Exodum*, PL 164, 233-378; Rupert van Deutz, *De Sancta Trinitate et operibus eius libri X-XIII* — In *Exodum libri I-IV*, PL 167, 565-744 en CC CM XXII, 581-802; Hugo van St. Victor, *Adnotationes elucidatoriae in Pentateuchon* — In *Exodum*, PL 175, 61-74; Adam Praemonstratensis, *De tripartito tabernaculo*, PL 198, 609-796. Deze schrijvers baseren zich allen sterk op oudere literatuur, met name op Gregorius de Grote en Beda Venerabilis.

In het hiernavolgende wijd ik speciale aandacht aan Rupert van Deutz, geboren in Luik of omgeving tussen 1075 en 1080 en gestorven als abt van Deutz bij Keulen in 1129 of 1130.

Rupert begint zijn commentaar op deze hoofdstukken³⁶) met een verwijzing naar Hebr 8-10, waar het model voor de tabernakeltent, dat God aan Mozes toonde op de berg, een afbeelding genoemd wordt van de hemelse werkelijkheid. Maar tegelijk ziet Rupert de tabernakel ook vooruitwijzen naar de (toen toekomstige en nu aanwezige) werkelijkheid waarin de christenen leven na de komst van de Heer Jezus Christus, de Kerk. De tabernakeltent is in zijn geheel en in zijn onderdelen een beeld van de Kerk. Na de ark van het Verbond, het verzoendeksel, de tafel van de toonbroden en de kandelaar komt het bevel de tent te maken, die de plaats is voor deze voorwerpen, omdat na de komst van Gods Zoon in

³³) De S. Trin. In Lev II, 24, CC CM XXII, 883-884.

³⁴) De bestiis et aliis rebus, PL 177, 26-29.

³⁵) Zie verderop in dit artikel.

³⁶) De S. Trin. XIII — In Exod. IV, CC CM XXII, 745.

het vlees, zijn lijden en sterven en na de zending van de H. Geest de heilige Kerk, die zijn plaats is, gevormd wordt uit mensen van vroeger in de hemel en uit mensen nu op aarde³⁷). In deze gemeenschap zijn er verschillende taken. Er zijn leiders, die zich met allerlei materiële zaken moeten bezig houden in dienst van het geestelijk leven van de gelovigen. Zij worden verbeeld door de dekkleden van ruwe stof op de tent, die regen, storm en stof moeten verdragen, juist om in het inwendige van de tent de veelkleurige glans van de gordijnen te laten stralen³⁸). Elders vindt hij deze *praelati in ecclesia* terug in de staande schotten, die de wanden van de tabernakel vormen. Die hebben niet de fraaie kleur van de gordijnen maar ook niet het vuil van de dekkleden, ze staan daar tussenin. Zo moeten de *praelati* de zorg voor hun onderdanen niet verwaarlozen om de liefde voor het hemelse en de beschouwing van het hemelse, niet om de tijdelijke zorg voor hun onderdanen³⁹).

Bij de verdere uitwerking blijkt dat Rupert óók een andere toepassing kent: de tabernakeltent is beeld van een kloostergemeenschap en haar gebouw. Deze verschuiving van de Kerk in haar geheel naar het klooster doet zich in deze tijd voor bij andere beelden als schip, stad, Jerusalem, paradijs, beloofde land, haven. Deze verschuiving is een symptoom van de algemene tendens naar «clericalisering» rond het begin van het tweede millennium⁴⁰).

³⁷) De S. — Trin. XIII — In Exod. IV, 10, CC CM XXII, 759. Vgl. Beda Venerabilis, In Pentateuchum Commentarii, In Exod. c. 26, PL 91,323; Quaest. super Exodum, 50, PL 93, 382-383 (opus dubium); De Tabernaculo II, 1, PL 91, 425; Isidorus, Quaestiones in Vetus Testamentum, in Exodum 50, De Tabernaculo, PL 83, 313; Hugo van St. Victor, Allegoriae in VT, I, 9, PL 175; Adam Praem., De Triplici Tabernaculo III, 1, PL 198,743. W. BEINERT, *Die Kirche — Gottes Heil in der Welt* (zie noot 21), p. 155-156, 174-177 en 404 besluit uit zulke teksten dat bij deze schrijvers de Kerk op aarde meer tent is dan tempel, en wel een tent die steeds weer moet worden afgebroken en verderop opgebouwd. Ik verschil met hem fundamenteel van mening. Uit de teksten spreekt m.i. wel het gelovig bewustzijn dat de Kerk op pelgrimstocht is door de woestijn van dit leven (Beda l.c., Isidorus, l.c., etc.), zij heeft hier geen blijvende stad, maar is op weg naar de toekomstige (Hebr 13,14). Maar op deze pelgrimstocht door de woestijn is zij juist een veilige plaats, die op mystieke wijze deelt in de eeuwige en onveranderlijke hemelse tabernakel, waarvan zij het beeld en de aardse verwerkelijking is. Rupert van Deutz stelt op dit punt tabernakeltent en tempel volkomen gelijkwaardig naast elkaar: beide verwijzen naar het hemelse oerbeeld, het niet met handen gemaakte heiligdom (In Cant, Cant. V, CC CM XXVI, 127-128).

³⁸) De S. Trin. XIII — In Exod. IV, 11, CC CM XXII, 761.

³⁹) Ibidem 12, p. 763.

⁴⁰) Y. CONGAR, *Jalons pour une théologie du laïc* (= Unam Sanctam 23). Paris 1953, p. 19-45; Id., *Twee factoren die bijdroegen tot de sacralisering van het middeleeuwse maatschappelijke leven (in het westen)*, in: Concilium, Internationaal tijdschrift voor theologie 5 (1969) nr. 7, p. 52-66.

De buitenste dekkleden worden dan de wereldlijke rijken (*saeculares divites*) binnen de Kerk, die uit hun bezittingen de noodzakelijke levensbehoeften verschaffen aan de heiligen, d.w.z. aan degenen die krachtens een heilig voornemen God dienen, zodat deze laatsten geen enkele noodzaak hebben om buiten rond te zwerven (wat niet goed is voor hun zielen). De rijken doen dit om van hun zonden verlost te worden⁴¹).

Deze dekkleden wijzen door hun kwaliteit en door hun aantal naar de zondige wereldlingen. De harde, ruige en stekelige geïteharen wijzen naar hun zonden. Dat de dekkleden groter van formaat en meer in aantal zijn dan de binnenste kleden past hier goed bij, want er zijn meer zondaars dan rechtvaardigen⁴²). Het getal 11 wijst in dezelfde richting: er zijn 10 geboden en de wereldlingen «overschrijden» die, zoals ze zelf erkennen⁴³).

De binnenkant van de tabernakel is bekleed met banen linnen en wol, in de kleuren wit, hemelsblauw, purper en scharlaken. Reeds Filo, *De vita Moysis*, interpreteert deze kleuren als die van de vier elementen: wit is de aarde, waar het linnen uit groeit, hemelsblauw is de lucht, purper het water, want de purperslak groeit in de zee, scharlaken (dat gemaakt wordt uit de schildluis van de cochemille-eik) is om zijn kleur het vuur⁴⁴). Bij de kerkelijke schrijvers is de veelkleurigheid een symbool van de vele deugden of van de verscheidenheid van mensen in de Kerk⁴⁵).

⁴¹) Possunt tamen per saga, quae byssum et purpuram, hyacinthum et coccum ne procellarum iniuriis pateant subtegunt, saeculares intelligi diuites, qui in ecclesia sunt, qui sanctis vel in sancto proposito Deo seruiantibus ne ullam habeant necessitatem uagandi foris (quod non expedit animabus eorum), necessaria uitae de facultatibus suis subministrant pro redemptione peccatorum suorum. De S. Trin. XIII — In Exod. IV, 11, CC CM XXII, 761. Vgl. voor deze toepassing: Gregorius Magnus, in: Liber testimoniorum VTi quem Paterius ex opusculis S. Gregorii excerpit curavit, PL 79, 741; Isidorus, Quaest. in VT, in Exod. 54, PL 83, 314-315; Hrabanus Maurus, Comm. in Exod. III, 13, PL 108, 166-167; Bruno Astensis, Expos. in Exod. 25, PL 164, 307.

⁴²) Bruno Astensis, Expos. in Exod. 26, PL 164, 320.

⁴³) Rupert van Deutz, De S. Trin. XIII — In Exod. IV, 11: Unde et undecim saga et cilicina sunt, quia uidelicet quod ipsi non diffitentur, praecepta decalogi transgressi sunt; et idcirco quasi in undenario numero sunt, sed paenitentiae quae per cilicium designatur dignos fructus facere cupientes tabernaculum, ut dictum est, protegunt. CC CM XXII, p. 761.

⁴⁴) Rupert van Deutz, De S. Trin. XIII — In Exod. IV, 21: Quattuor colores toties in hac Scriptura compositos, Hebraei ad quattuor elementa referunt, ex quibus uniuersa subsistunt. Byssus aiunt terrae deputatur, quia ex terra gignitur. Purpura mari, quia ex eius coeleolis tingitur. Hyacinthus aeri, propter coloris similitudinem. Coccus igni et aetheri. CC CM XXII, p. 773.

⁴⁵) Beda, De Tabernaculo II, 2, PL 91, 425. Isidorus, Quaest. in VT, in Exod. 56,6, PL 83, 314; Hrabanus Maurus, In Exod. III, PL 108, 158-159; Bruno Astensis, Expos. in

De maten van deze stroken hebben ook hun eigen betekenis. In de opdracht aan Mozes staat dat de banen ieder 28 el lang en 4 el breed moeten zijn. «De maat van de lengte is $7 \times$ die van de breedte, 4×7 en 7×4 is immers 28. Welnu, het getal 7 betekent herhaaldelijk de rust van de contemplatie. Dus ook de maten zelf van de banen die door de dekkleden bedekt worden, bevestigen dat hier die rangen in de Kerk aangeduid worden, die in de rust van de contemplatie leven»⁴⁶).

De *ordo contemplativorum*, waar Rupert hier over spreekt, staat naast die van de leraren en die van de gehuwden. Ze vinden hun zinnebeeld in drie figuren van het Oude Testament:

Tres ordines sunt in Ecclesia: Noe, Job, Daniel. Noe doctores, Job coniugati, Daniel contemplativi⁴⁷).

Rupert spreekt uitgebreider over deze drie ordines in zijn commentaar op 3 Kon 6 over de tempelbouw door Salomo. Ook hij koppelt ze aan de drie figuren Job, Noach en Daniël, die genoemd worden in Ez 14,14. Ze worden verbeeld in de drie verdiepingen van de uitbouw rond het eigenlijke tempelhuis. De maten daarvan kloppen weer met de staat van deze rangen. De onderste verdieping was namelijk 5 el breed, de middelste 6 el, de bovenste 7 el. Via de 5 zintuigen, de 6 werkdagen van de Schepper en de 7e dag, de sabbat, wijzen ze op de ordo van de *coniugati*, van de *rectores* en van de *contemplativi*. Over deze laatste ordo zegt hij daar:

Tertius ordo qui et supremus, quiescentium in lecto est, id est contemplationi uacantium, qualis fuit Danihel, qui coniugio carens, et quasi in lecto suauissimo solitarius dormiens, clare quasi facie ad faciem uidebat Dei uisiones. Hoc nimirum dominici templi tabulatum tertium est septem habens cubitos, quo in numero sabbatismus Dei est illam significans requiem animae Deum suscipientis, de qua ipse cum dixisset: *Et discite a me, quia mitis sum et humilis corde*, subsecutus ait, *et inuenietis requiem animabus uestris*. In hoc tabulato supremo sancta iam sabbatizat anima saeculo altior, et cum

Exod. 25, PL 164, 306-307; Rupert, De Trin. — In Exod. IV, 10, CC CM XXII, p. 759-760. De onbekende auteur van de *Expositio in Cantica Canticorum*, Prologus, zegt van de vier kleuren en van de buitenste kleden: hyacinthus caelestia contemplantes, purpura martyres, coccus confessores vel virgines, pili caprarum paenitentes. PL 172, 519.

⁴⁶) Rupert, De S. Trin. — In Exod. IV, 10, CC CM XXII, 760.

⁴⁷) Auctoris incerti *expositio in Cantica Canticorum*, Prologus, PL 172, 519.

adhuc teneatur in corpore angusto, iam per contemplationis requiem fruitur caelo, spatiatur inter angelos, assistit Deo⁴⁸).

Deze teksten brengen de rust en de vrede van het contemplatieve leven naar voren, zoals we die ook in de oorkonde vinden. Maar — zover ik gezien heb — wordt de contemplatie nergens in verband gebracht met de kleur purper, zoals onze oorkonde dat zo duidelijk doet. Voor sommige kerkelijke schrijvers wijst het purper naar het lijden, dat de christen bereid moet zijn te ondergaan voor Christus⁴⁹). Adam Praemonstratensis ziet in het purper het symbool van de *tribulatio carnis*, waaraan de gehuwden onderworpen zijn volgens de apostel (1 Kor 7,28). Voor hem is het purper de kleur van de voorste afdeling van de tabernakeltent, het heilige, terwijl het hemelsblauw de kleur is van de tweede afdeling, het heilige der heiligen. Het heilige betekent de huidige Kerk, die de beproevingen van het lijden ondergaat, het heilige der heiligen betekent het hemels vaderland⁵⁰). De eerder geciteerde onbekende auteur van de *Expositio in Canticum Canticorum* laat de voorste afdeling van de tabernakel wijzen naar de *activi*, de daarachter gelegen afdeling naar de *contemplativi*⁵¹). Het boek Exodus zelf maakt echter, wat de kleuren betreft, geen onderscheid tussen de beide delen van de tabernakel, in beide worden plafond en wanden (met daarvoor de houten schotten) gevormd door de banen in de vier genoemde kleuren.

Het «licht van een eerzaam leven», waar de laatste woorden van de arenga over spreken, zou in de samenhang met de tabernakel kunnen wijzen op de zevenarmige kandelaar, die in het voorste deel van de tabernakel stond opgesteld.

Psalm 103(104)

Bruno van Asti geeft in zijn *Expositio in Psalmos* het volgende commentaar op Ps 103,16-17, nadat hij het brood van de voorgaande verzen heeft geïnterpreteerd van de eucharistie:

Satiabuntur omnia ligna silvarum et cedri Libani quas plantasti. Bona

⁴⁸) CC CM XXII, 1305.

⁴⁹) Beda, Quaest. super Exod. 53, PL 93, 384; Isidorus, Quaest. in VT, in Exod. 56,6, PL 83, 314; Hrabanus Maurus, Comm. in Exod. III, 13, PL 108, 159; Hugo van St. Victor, Allegoriae in VT, III, 9, PL 175, 661-662.

⁵⁰) De Triplici Tabernaculo II, 9, 98 en II, 14, 125-127, PL 198, 703-704 en 727-729.

⁵¹) Quod dicitur sancta, sunt activi, in quibus doctores laborant; quod vero sancta sanctorum, sunt contemplativi, in quibus Christus habitat. PL 172, 519.

ligna, et bonae cedri, quae tali pane satiantur. Per haec enim gentium populus significatur, ex quibus domus Dei constituitur, Judaeorum populo reprobato. Has autem cedros plantavit Dominus, et ideo in tantam altitudinem crescere possunt. ...

Illic passerres nidificabunt.

In his arboribus nidificant passerres, quia in istorum tutela et potestate servi Dei monasteria construunt, in quibus nocte dieque Domino serviunt⁵²).

Hugo van St. Victor (of Hugo van Fouillo) spreekt over deze verzen bij Hooglied 5,15, waar de gestalte van de geliefde vergeleken wordt met de Libanon en met een ceder. Na de uitleg: de ceder is Christus⁵³), komt hij tot weer een andere uitleg: de ceders van de Libanon zijn de rijken van deze wereld, de mussen zijn de bestuurders van de kloosters, hun jongen de leerlingen, het nest de plaats van de werkruimten. In deze ceders nestelen de mussen, want de zieleleiders richten in de bezittingen van de rijken kloosters op: daar roepen de mussen al maar door tot God om voedsel, d.i. de verzadiging door het Woord van de Schrift. Ze roepen God óók voor hun weldoeners. In deze rust van de geest voeden ze de vleugels van de contemplatie, waarmee ze zo snel mogelijk proberen te vliegen naar de ceder die Christus is. Er zijn echter ook ceders die de Heer niet geplant heeft, die zijn de trotse rijken. Daarin nestelen de uilen en valken, d.i. de rovers ...⁵⁴).

In zijn commentaar op het boek der psalmen bespreekt Rupert van Deutz alleen de twee eerste verzen en het laatste van deze psalm, in het geheel slechts een paar regels⁵⁵). In zijn commentaar op het Hooglied komt ook hij over deze psalmverzen te spreken, nu naar aanleiding van Hooglied 4,14: *Cum universis lignis Libani, cum omnibus primis unguentis*. De bomen van de Libanon zijn de rijke machthebbers, die de kleintjes ondersteunen die gekozen hebben voor de geestelijke stand. Hij ziet hierin een uitwisseling tussen het stoffelijke en het geestelijke in het voordeel van beide groepen, wereldlingen en kloosterlingen, allen hebben deel aan de geestelijke bruiloft:

⁵²) PL 164, 1095.

⁵³) Vgl. noot 29.

⁵⁴) PL 177, 26. In deze tekst noemt Hugo deze rijken *viri sublimes*: Ex his lignis Libani Salomon ferculum fecisse legitur (Hoogl 3,9), quia Ecclesia de viris sublimibus et infatigabilibus aedificatur. Dit kan enig licht werpen op de *potestates sublimes* in de arenga van onze oorkonde. In de boven geciteerde tekst van Bruno van Asti (noot 52) worden kloosters gebouwd *in istorum tutela et potestate*.

⁵⁵) CC CM XXII, 1390.

Quid ibi *uniuersa ligna Libani*? Et *prima unguenta* quid sunt uel faciunt illic? Nimirum ligna Libani sunt quidam amici nostri, amici illi, qui cum sint nuptiarum nostrarum filii siue domestici, nihilominus sunt potentia saeculi grandes et excelsi atque facultatibus dilatati, ita ut ex elemosinis eorum sustententur paruuli nostri, paruuli spiritualis propositi, quemadmodum in ramis lignorum Libani nidificant passerres exigui. Unde est illud in psalmo praescriptum: *Saturabuntur ligna campi, et cedri Libani, quas plantauit, illic passerres nidificabunt*. Tales niduli passerum nostrorum et cunctae elemosinae, quas faciunt uel facturi sunt potentes ac diuites amici uel filii nuptiarum nostrarum, *prima unguenta* sunt, unguenta miri odoris, sicut significatur ex me dilecto tuo, ubi mulier peccatrix pretiosum unguentum emit et effudit super caput uel pedes meos recumbentis, *et domus repletur ex odore unguenti*. Pulchra ualde uarietas siue diuersitas harum emissionum tuarum, huius paradisi nostri, ubi et altitudo lignorum Libani et humilitas omnis aromatici germinis, qualecumque decet intelligi, per iam dicta uirgulta numeri septenarii [de 7 geurige kruiden uit Hoogl 4,13-14] spectaculum commune praebebit, spirantibus in medio *primis unguentis*, id est cunctis operibus pietatis, maximeque elemosinis, quibus suppleri poterit, quidquid minus spiritualis uitae habuerint tales, ut iam dictum est, nuptiarum nostrarum domestici, quamuis saeculi curis impliciti, nostri tamen per fidem amici. Sic quondam in tabernaculo Domini saga cilicina, byssum et purpuram amica extensione tegebant; sic semper, qui spiritualibus minus abundant, carnalia sua spiritualibus communicant, ut iure spiritualium illorum participes fiant⁵⁶).

Het nest (*nidus*), waarvan in de teksten sprake is, wijst op geborgenheid en veiligheid, net als de tabernakeltent. Bernard van Clairvaux verbindt juist op dit punt de tent en het nest:

... ut sine timore a mundi tumultibus liberati, seruiatis ei. Felices, quos abscondit in tabernaculo suo in umbra alarum suarum sperantes, donec transeat iniquitas. Caeterum ego infelix, pauper et nudus, homo natus ad laborem, implumis auicula, pene omni tempore nidulo exsulans, vento exposita et turbini ...⁵⁷).

Een ander beeld waarmee ditzelfde wordt uitgedrukt, is de veilige haven, waarin de kloosterling rust vindt na een gelukkige schipbreuk op de woelige wereldzee⁵⁸).

⁵⁶) In Canticum Canticorum IV, CC CM XXVI, 88-89. Zie ook: De gloria et honore Filii Hominis, super Mattheum, 6, CC CM XXIX, 181-183.

⁵⁷) Ep. 12, PL 182, 116.

⁵⁸) O.a. in de stichtingsoorkonde van Mariënweerd, MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 327.

DE OORKONDE GELEZEN IN HET LICHT VAN DE CONTEMPORAINE SCHRIFTUITLEG

De boven beschreven uitleg van de inrichting van de tabernakeltent in de woestijn en van de ceders van de Libanon met een nest voor de mussen vormt de achtergrond voor de arenga en de narratio van onze oorkonde.

In de arenga wordt gesteld dat de gelovigen (de wereldlingen) de plicht hebben met zorgzame liefde (*pietas*) de buitenkant van de tabernakeltent te vormen: zij zijn de dierehuiden die de tent afdekken en beschermen tegen de schadelijke invloeden van buiten. Het doel hiervan is: ongestoorde vrede en rust binnen de tent, zodat de contemplatie mogelijk wordt gemaakt. Dit leven binnen het klooster heeft zijn uitstraling naar buiten. Uit de ruimere context van de contemporaine literatuur wordt duidelijk dat de wereldlijke heren dit ook doen om hun eigen voordeel: zij delen in de geestelijke goederen van het klooster, onder meer doordat ze vergeving krijgen voor hun zonden.

In de narratio wordt dit algemene principe herkend in de handelwijze van Folkoldus en Bescela van Berne. Zij hebben door Gods ingeving ingezien dat het Gods bedoeling is dat rijke wereldlingen kloosters oprichten, waarin kloosterlingen een veilig tehuis vinden. Ook hier spreken de boven geciteerde teksten over de geestelijke vruchten die deze goede werken hebben voor de rijken: de kloosterlingen, die zij de mogelijkheid tot geestelijk leven bieden, bidden voor hen. Ja zelfs, samen met de kloosterlingen delen de wereldlingen in de bruiloft van de Kerk met haar hemelse Bruidegom Christus.

De herkomst van de oorkonde

De hierboven beschreven uitleg van de beide bijbelplaatsen, Ex 25-26 en Ps 103,16-17 was in de 12e eeuw zeer verspreid. Tot nu toe heb ik echter in de commentaren (ik laat de combinatie van tent en nest bij Bernard van Clairvaux buiten beschouwing) slechts op één plaats de beide teksten met elkaar verbonden aangetroffen: bij Rupert van Deutz in zijn commentaar op het Hooglied, boek V, hierboven aangehaald ⁵⁹).

⁵⁹) Rupert heeft zijn *De Sancta Trinitate et operibus eius* geschreven 1114-1117. Zijn *Commentaria in Canticum Canticorum* heeft hij daarna geschreven. Het werk moet vóór 1126 voltooid zijn geweest, want in de proloog is Cuno van Siegburg nog abt, in 1126 is hij bisschop van Regensburg geworden. Hebben deze twee werken deel uitgemaakt van het pakket dat kanunnik Meingot (Mengoz) van Utrecht van zijn vriend Rupert geleend heeft en dat hij hem onder dank terugstuurt (PL 170, 701-704)? Het enige werk dat Meingot vermeldt (misschien het jongste in het pakket?) is: *De victoria Verbi Dei*, een alternatieve titel voor *De gloria et honore Filii Hominis super Matthaeum*, een commentaar op het

De conclusie lijkt gewettigd dat de oorkonde in arenga en narratio teruggaat op deze en andere teksten van Rupert.

Abdij van Berne, Abdijstraat 49
5473 AD Heeswijk-Dinther

G.N. VOLLEBREGT o. praem.

evangelie van Matteüs, pas na 1126 voltooid. Toen Cuno bisschop werd, was het eerste deel (t/m boek 7) klaar. De datering van de brief van Meingot door MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 287, vóór 1118, is zeker foutief.

In een latere oorkonde van Andreas (1139) komt een passage voor die uit dezelfde kring zal stammen: ... *jugi memoria retinens, que sit in Deum multiplicacio cedrorum, in ramis quorum Christi passeris nidum ponunt, utile duxi me et mea exhibere hiis, qui a communi hominum conversacione subvolando sortem suam benignum Jesum dicunt et faciunt.* MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 374.

Een eeuw later horen we een echo van de toepassing van tabernakeltent en tempel op het klooster in een oorkonde van bisschop Wilbrand van Utrecht ten behoeve van cisterciënzer monialen in Loosduinen (19 februari 1230): *Cum Moysis in aedificando tabernaculo et Salomonis in construendo templo plurimum in sacra scriptura devotio commendetur, nos quoque ...* In: *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, Deel II, uitgegeven door K. HEERINGA, 's-Gravenhage 1940, nr. 796.